

ХЯТАН, Х-ХII ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН ОВОГ, АЙМАГ, ХАНЛИГУУД

ХЯТАН УЛС

Түлхүүр үг: Хятан, өвөг Монгол, Хэрлэн Барс, Их бага бичиг,

Хятан нарын угсаа гарвал: Хятан нар нь угсаа гарвалын хувьд Сяньби нараас үүсэлтэй Өвөг Монголчууд болох нь дэлхийн Монголч эрдэмтдийн судалгаагаар батлагдсан бөгөөд Ляохэ, Сяньби нарын зонхилох хэсэг нь Хятан язгуурын найман аймгийг бүрэлдүүлж байжээ. Хятаны аймгийн холбоо нь хүчин мөхөс үедээ бусад улс, ханлигуудад алба барих, дагаар орох зэргээр ая тал засан байгаад Х зууны эхэн үеэс төр ёст, улсаа байгуулан хүчирхэгжжээ.

Хятан нарын түүхийг судалсан Монголч эрдэмтэд тэдний үүсэл гарлыг:

1 “Хятан нарыг Зүрчидтэй төрөлсөх Хамниган”, 2 “Хятан нар бол Монгол-Хамниган холимог гаралтай, 3 Хятан нар нь эртний өвөг Монголчуудтай удмын хамааралтай гэсэн 3 янзын санал бий.

Хэдийгээр Хятан нарыг Хамниган аймагтай хамааралтай гэдгийг Хятад сурвалжид мэдээнд тулгуурласан гэх ч Хятадын эрдэмтэн Б.Багана “*Хятад сурвалж дахь Хятан нарын угсаа гарлын тухай заасан мэдээнүүдтэй дээрх хоёр онол огт таарахгүй байна*” хэмээн шүүмжлэн “... II зууны үед оршин тогтнож байсан Сяньби нараас гаралтай”¹ хэмээжээ. Монголын эрдэмтэн Х.Пэрлээ “... Бидний эрт тэртээгээс нь мөрдөж байгаа Хятаны гаралд Сяньби нар холбогдох юм.” гэсэн байна.

1966 оны “БНМАУ-ын түүх” I ботид “... Киданы түүхийн сурвалж бичгүүдийг үзвэл, манай эриний IV зууны үед Ляо (Лууха) голын баруун эргээр нутагласан Ляоси-Сяньби нараас салан гарсан бололтой бүдэг мэдээ байна.”² хэмээжээ.

“Дай Ляо улсын түүх”-нд “Хатан голын захад сууж байсан, мөн мод хэрчиж тэмдэглэдэг байсан” гэдэг нь Сяньби нартай холбогдолтой болохыг нь нотлон өгүүлсэн мэдээ байх аж. А.Виттфогел, Фэн-Зя-Шэн нарын бүтээлд Хятаныг Сяньбийн угсааны Юйвэнь хэмээх аймгаас гарсан гэж бичсэн байна. Дээр дурдсан эрдэмтэн судлаачид Хятан нарыг угсаа гарлын хувьд Сяньби нартай хамааралтай болох талаар өгүүлсэн юм.

Мөн сурвалж бичигт өгүүлсэнээр “Хятан нар Кумосын зүүн талд оршдог бөгөөд тэдэнтэй нэг язгуур гаралтай, тусгай салбар нь юм”³

Эрдэмтэдийн судалгаа болон Хятан нарын түүхэнд холбоо бүхий сурвалжийн мэдээ сэлтийг харьцуулан үзвэл Хятан нар өвөг Монгол Дунху, Сяньби нартай угсаа гарлын хувьд хамааралтай байна.

Манай эриний өмнөх IV-III зуунд Төв Азид оршиж асан эртний аймгуудад ураг төрлийг эрхэмлэх ёс үеэ дуусгаж шинээр анхны аймгийн холбоод бий болжээ. Их цагаан хэрэмнээс хойш нутаглах нүүдэлчдийг Төв Азийн зүүн хэсэгт орших Дунху буюу Нанхиадад <<зүүн бүдүүлгүүд>> Төв хэсэгт нь орших Хүннү буюу Нанхиадыг <<умрын боол>> хэмээн нэрлэгдсэн аймгийн холбоодод зааглан үзэх болжээ.

¹ Багана, “Хятан нарын асуудал” УБ., 1936. хуулбар эх, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн. Гар бичмэл. т. 37

² Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003. т.149.

³ Материалы по истории древних кочевых народов группы Дунху. Введение, перевод и комментарии В.С.Таскина. М., 1984. Стр 154-155.

МЭӨ III зуун хүртэл дээрх хоёр аймгийн холбоод хөрш зэргэлдээ оршин байсан бөгөөд МЭӨ 209 онд Модун шаньюй Хүннүгийн 24 аймгийг нэгтгэн Хүннү эзэнт улсыг байгуулахдаа хөрш зэргэлдээх Дунху нарын нэлээд хэсгийг нь өөртөө нэгтгэн авсан Үлдсэн хэсэг нь Ляо-Хэ голын хоёр талаар нутаглаж Ляодунгийн Сяньби, Ляо-Хэгийн Сяньби хэмээгдэх болжээ. Улмаар манай эриний IV зуунд Ляо-Хэгийн Сяньби нар нь Ляодуний Сяньби нараас тасран гарсан Моюн нарт дийлдсэнээр аймгийн холбоо нь задран хэд, хэдэн аймаг болон хуваагдсаны нэг нь Хятан аймаг юм. Моюн нар товойн гарч ирэх хүртэл нэр нь түүхэнд дурьдагдахгүй байсан. Ляосын Сяньбийн аймгийн холбоо задарсанаар Хятан аймаг бие даасан нэгэн хүчирхэг аймаг болох эхлэл тавигдсан ажээ.

Нийтийн тооллын (НТ) 479 онд Нанхиадын сударт Хятан хэмээх нэр тэмдэглэгджээ. Түүнд өгүүлсэнээр “... *Хоёрдугаар Тоба-хун хаанд Хятаны ноён Мохэ-Фуган нэг түмэн өрхийн хамт дагаж орсон*”⁴ хэмээсэн байна. Энэ үеэс Нанхиадын төрийн түүхнээ Хятан, Цидан гэх нэр байнга гарах болжээ. Энэ үед “*Хятан аймгийн холбоо нь бидний өгүүлэн буй үед найман аймгийн холбооноос бүрэлдэн байсан*”⁵ бололтой юм. “*Тэдгээрийг дурдвал Сиваньдан, Хэдахэ, Фуфуюй, Юйлин, Жилиан, Пицзе, Пи, Тулюй зэрэг аймгууд болой*”⁶.

НТ 388 онд Хятан аймгийн холбоо Вэй улсын их цэрэгт цохигдож байсан бол 386-409 онд Нирунчууд Хятан аймгийн холбоог уулгалж байжээ. Энэхүү шалтгааны улмаас хүч мөхөсдсөн Хятаны ноён Мохэ-Фуган Вэй улсад дагаар орж байсан аж.

Хятан аймгийн холбоо дахин сэргэж 907 онд хүчирхэг төрт улс байгуулах хүртлээ хүчирхэг хөршийнхөө түшмэг (хараат) байдлаар оршин тогтнож байжээ. Монгол Нирунчуудын дараагаар тэдний нутагт ноёрхлоо тогтоосон Түрэгүүдэд Хятан нар харьяалагдан байсан тухай Түрэгийн гэрэлт хөшөөний бичээсэнд нэлээд байх аж. Тэд Түрэгүүдийн эрхшээлд бараг VII зууны эцэс үе хүртэл байсан аж. Харин Түрэгийн хаант улс мөхсөний дараа VII зууны эхэн үеэс Хятан нар нилээд хүчирхэгжин аймгийн тоо нь арав болж, бусад нүүдэлчдийн газар нутгаас эзлэн авч чадсан хэдий ч Хятан аймгийн зонхиллогчид Тан улсад жил бүр алба барин бэлэг сэлт хүргүүлж байсан төдийгүй Тан улс Хятаны аймгийн холбоог 10 тойрогт хувааж захирч байсан мэдээ бий.

Хятан аймаг тааламжтай нөхцөлийг харж байгаад Түрэгүүдийн бослогыг далимдуулан Тан улсын эсрэг босон тусгаарлахыг оролдсон нь талаар болж Тан улс тэднийг нухчин дарсан байна. Түрэгийн дараа Төв Азид ноёрхолоо тогтоосон Уйгурын хаант улсын мэдэлд Хятан аймгийн холбоо оршиж байгаад Уйгурын хаант улсыг мөхсөний хойно дахин Тан улсын мэдэлд оржээ.

IX зууны сүүл үеэс Хятанд хээр талын язгууртны давхраа бий болж тэргүүлэх аймаг ханлигийн засаглалыг хүлээн зөвшөөрөх болсон, гадаадад Тан улс сульдан доройтож, мөхөл нь илэрхий болсон нөгөөтэйгүүр Төв Азид Енисей мөрний Киргизүүдийн ноёрхолыг нүүдэлчин овог аймгууд эсэргүүцэн бослого хөдөлгөөн дэгдсэн нь Хятан аймгийн холбоо хүчирхэгжин нэгдсэн төр улс байгуулагдах гадаад, дотоод таатай нөхцөл бүрэлдсэн байна.

Хятан нэрийн тухай асуудал: Монголчуудын эртний өвгийн нэгэн болох Хятан нарын өнөө хир шийдэгдээгүй ээдрээтэй олон асуудлын нэг нь Хятан хэмээх нэрийдэл юм. Судалгааны бүтээлүүд, түүхийн тулгуур сурвалжууд дахь мэдээ сэлтийг ажвал Хятан нэрийдлэгийн талаар дараах дүр зураг ажиглагдана.

⁴Х. Пэрлээ, Хятан нар тэдний Монголчуудтай холбогдох нь. УБ., 1959, т.8

⁵БНМАУ-ын түүх.УБ., 1966.т.151.

⁶Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003. т.360.

Х.Пэрлээ “Хятан нар тэдний Монголчуудтай холбогдох нь” бүтээлдээ **Хятан**, 1966 онд нийтлүүлсэн “БНМАУ-ын түүх” I ботид **Кидан**, 2003 оны нийтлэгдсэн Монгол улсын 5 боть түүх I ботид **Хятан** нэрээр тус тус бичигджээ.

Аливаа угсаатны нэр гэдэг нь өөрийн ухамсрын гадаад илрэл мөн болохоор угсаатны ухамсрыг аль нэг хэмжээгээр харгалзан үзэх нь зүйтэй юм. Доктор Г.Сүхбаатар Монголын эртний улсуудын зарим нэгэн нэрийдлэгийн талаар судалгаа хийгээд “... Угсаатны нэр нь өөрийн нэр, хожим өгсөн нэр, толгойлогч, газар усны нэр зэргээс үүсдэг. Тэрчлэн өөрсдийг нь тухайн үед муухан мэддэг байсан хөрш угсаатан тэднийг нэрлэх тохиолдол бий.”⁸ хэмээжээ. Ер нь аливаа угсаатны нэр нь аймгийн зонхилогч холбооны нэрэнд ихэнхдээ холбогддог, ингээд уг холбооны мөхлөг ноёлогч аймаг байх юм бол түүний нэрэнд хадагдан нэрлэгдэх нь бий.

Хятан нарын нэр анх түүхэнд МЭ IV зууны үед тэмдэглэгдсэн байна. Хятадын түүхч Пинь Хуань “Хоу Хан шу”-д “... Хятаны гарал угсаа Сяньби нартай холбогдох юм. Сяньби нар МЭ II зууны үед Ляо Хэ голын хоёр талаар нутаглаж Ляодунгийн Сяньби, Ляосигийн Сяньби гэж нэрлэгдэх болжээ.”⁹ гэсэн байна. Мөн Түрэгийн Күль-Тегиний гэрэлт хөшөөнд **Кытай** хэмээх нэрээр тэмдэглэгджээ.¹⁰ Персийн түүхч Рашид-Ад-Дины “Судрын чуулган”-д **Хитай** гэж тэмдэглэгдсэн байна.¹¹ Хятан нарын түүхийн талаар судалгаа хийсэн өвөр Монголын эрдэмтэн Б.Багана, мөн академич Х.Пэрлээ нар Хятан хэмээх нэрийдлэгийг нь дэмжиж бүтээлүүддээ нийтлүүлсэн нь бий. Эртний улсууд байгуулагдахдаа ихэвчлэн нэгэн тэргүүлэх аймаг нь хүчирхэгжин гарч ирээд бусад аймгуудаа нэгтгэн нэгэн төр улсыг байгуулсанаар тэрхүү тэргүүлэгч овог аймгийн нэрээр шинэ тутам байгуулсан улсаа нэрийддэг. Тэгэхээр Хятан гэдэг нэр нь анхан нэгэн аймгийн нэр байгаад тэрхүү аймаг нь хүчирхэгжин товойж, бүхэл бүтэн аймгийн холбоодыг ерөнхийд нь Хятан гэх болсон бололтой. Х.Пэрлээ өөрийн бүтээлдээ “... Хятан гэдэг нэр бол нэгэн овог аймгийн нэр бус хэд хэдэн овгийг багтаасан найман аймгийн нийтлэг нэрийдлэг юм”¹² гэжээ. Чингэхээр Хятан хэмээх нэрээр энэхүү улсыг нэрийдсэн болох нь мэдэгдэж байна. Энэ тухай “Дай Ляо улсын түүх” сурвалжид “... Дай Ляо улсын язгуурын нэр нь Хятан”¹³ хэмээн тов тодорхой тэмдэглэжээ.

Харин Хятан нар 907 онд улсаа байгуулахдаа Хятан нэрээр нэрийдэж байгаад харин 937 оноос улсын нэрээ “Дай Ляо” хэмээн өөрчлөн нэрлэх болжээ. “Дай Ляо” хэмээх нэрийг Монголчилбол “**Их Төмөр**” гэсэн утгыг агуулах юм. Хятан нар нь угсаа гарлын хувьд Ляо-Хэ голын баруун эргээр нутаглаж асан Ляоси Сяньби нараас гаралтайгаа өөрийн улсаа 936 онд умард Нанхиадын 16 мужийг эрхшээсний дараа Ляо-Хэ голын Ляоси Сяньбигаа бэлэгдэн улсыг нэрийдэхдээ Ляо гэснийг оруулсан бололтой.

Хятан эзэнт улс байгуулагдсан нь: Хятан нарын түүхийн нэн чухал асуудлын нэг нь Хятан эзэнт улс байгуулагдсан явдал юм. “... Киданы төр үүссэн явдал нь Елюй гэдэг ноёлох овгийн төлөөлөгч 901 онд Киданы ханд өргөмжлөгдсөн нь Амбагян тэргүүлэгчийн үйл ажиллагаатай холбоотой ажээ. Киданы аймгийн тэргүүлэгчийг гурван жил тутам сонгох журмыг Амбагян зөрчиж 917 онд Киданы хаан (Каган) болж хан төрийн ширээг үе улиран залгамжлах болжээ.

⁸ Сүхбаатар.Г “Сяньби” УБ., 2001.т.164

⁹ Далай.Ч “Түүвэр зохиол” УБ., 2001.т.86

¹⁰ Пэрлээ.Х “Хятан нар тэдний Монголчуудтай холбогдох нь” УБ., 1959.т.45

¹¹ Мөн тэнд

¹² Мөн тэнд

¹³ Тогтох “Дай Ляо улсын түүх” Бээжин., 1987.т.14. Дидэн, Слзийт нар Монгол бичигт сийрлэв.

Амбагян эрх байдлаа улам бэхжүүлж цаг үе нь өнгөрсөн аймгийн байгууллыг бүрмөсөн эвдэж Киданы хуучин найман аймгийг үндэс болгож Кидан улсыг байгуулжээ”¹⁴ хэмээн өгүүлжээ.

Мөн түүхч Ц.Доржсүрэн абугай “... Амбагян өөрийгөө 916 онд Хуанди эзэн хаан гэж өргөмжлөн мөн улсын нэрээ Ляо хэмээн нэрийдэх болжээ.”¹⁵ хэмээсэн байна. Түүнчлэн түүхч Х.Пэрлээ бүтээлдээ “... 907 онд Хятаны хаан Чиндэ нас барсаны дараагаар сайд Холу нар урьд хааны гэрээсээр Елюй овгийн Амбагяныг хаанд өргөмжилсөн байна. Чингэснээр Хятан улсад нэгдсэн төр байгуулагдах үйл явц эхэлсэн”¹⁶ хэмээн бага зэрэг зөрүүтэй тэмдэглэгдсэн нь бий.

Харин сүүлийн жилүүдэд гарсан “Монгол улсын түүх” зохиолын тэргүүн ботид “... Хятаны төр үүссэн явдал нь Елюй гэдэг ноёлох овгоос 901 онд Хятаны ханд өргөмжлөгдсөн Амбагян тэргүүлэгчийн үйл ажиллагаатай холбоотой ажээ. Хятаны аймгийн тэргүүлэгчийг 3 жил тутам сонгох журмыг Амбагян зөрчин 917 онд Хятаны хаан (Каган) болж хаан төрийн ширээг үе улиран залгамжилдаг болжээ”¹⁷ гэсэн байна. “Дай Ляо улсын түүх” сурвалжид энэ тухай “... Тан улсын Диян-Фу-гийн тэргүүн он, цагаагчин тахай жил (901 он) авга Хива Дизен хаан болж Тайзу Абужиг /Амбагян/ өөрийн аймагтаа Ил эжин /Улсын эзэн/ цолт түшмэл болгоод цэргийн үйлийг мэдүүлэв”¹⁸ хэмээгээд Ил эжин Абужи их байлдан дагуулалыг хийн Хятан эзэнт улсыг үндэслэн байгуулсан тухай өгүүлжээ.

Дээр дурдсан мэдээ сэлтийг нэгтгэвэл Монголын түүхийн тулгуур зохиол, судалгааны суурь бүтээлүүдэд Хятан эзэнт улс үндэслэн байгуулагдсан тухайд Елюй хэмээх ноёлох овгийн язгууртан Амбагян Хятан аймгийн холбооны хан байгаад яваандаа тэдгээр аймгуудад тулгуурлан 916 оны орчим Хятан эзэнт улсыг үндэслэн байгуулсан гэх саналд нэгдэж байна.

Түүхэн сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэгдсэнээр Хятан нар Ляоси Сяньбигаас салбарлан гарч аймгийн холбооны маягаар оршин байхдаа эзэн хаангүй, эрх барих аймгийн ахлагч, тэргүүлэгч нарт захирагдан байжээ.

Жишээ нь, VI зууны 80-аад оноос 718 он хүртэл Да- хэ овог, дараа нь Яонянь овог, X зууны эхнээс Елюй овог тус тус эрх барих болжээ.¹⁹ 901 онд Хятаны Елюй овгийн Амбагян ханд өргөмжилөгдсөн байна.

Амбагян хан суугаад Хятан улсыг тэлэн нягтруулж бусад нүүдэлчин аймгийг өөрийн мэдэлдээ оруулж хөрш Тан улсын хэмжээний томоохон эзэнт улс болгосон.

“Дай Ляо улсын түүх” сурвалжид “... Тайзугийн 9-р он (915 он) хаврын тэргүүн сард Эб-Хү аймаг урвасанд Тайзун хаан цэргээ илгээж дайлан оруулав. Зуны сүүл сард Чү-Жүюү хотын Жи ейн шюй цолт түшмэлд Чи сэн бэн төрөл хийгээд өөрийн харьяат гурван мянган хүнийг аван орж ирэв Тайзун хаан Чи сэн бэнийг Жэн су зүвэн поши түшмэл болгож Эү Чжү хэмээн нэр өгч сангийн хэргийг бас өгөв хэдэн өдөр болсоны хойно Чи сэн бэн бас Чү жи вэ хотын эзэн Жи вү дивийг босож одоход Жи вү дивийг дайлж авсаны хойно Тайзун хаан Чи сэн бэнг ал гэж элч илгээвээс Жи вү дивэ сэжиг үг өгүүлж эс өгөв. Өвлийн тэргүүн сард Тайзун хаан Ялу нэрт мөрөнд загас алахаар одсоны хойно Шин лүн улс алба өргөж ирлээ. Солонго улс сайн илд хүргэж ирэв. Тэр жилд Жү

¹⁴ БНМАУ-ын түүх. УБ., 1966.т.153.

¹⁵ Д.Доржсүрэн, БНМАУ-ын нутагт байсан эртний улсууд.УБ., 1955.т.44.

¹⁶ Х.Пэрлээ.Хятан нар тэдний Монголчуудтай холбогдох нь.УБ.,1959.т.35.

¹⁷ Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003.т.366.

¹⁸ Дай Ляо улсын түүх, 1987.т.5.

¹⁹ Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003.т.365.

енжи Дэй нэрт хувилгаан Тайзун хаанд хэдэн үе үзэгдсэнд тэр хувилгааны зургийг зураглаж авлаа. Тайзун хаан Лүн хова жи юү хотод суун бүгэхэд Илэжин цолт Ивлэй хилу олон сайдыг аван Тайзуд их цол өргөсүгэй хэмээн гурван үе бичиг өргөсөний хойно Тайзун хаан төдий зөвшөөрсөнд олон түшмэд хийгээд гадаадаас орсон улс бүхнээр Лүн Хово жи хотын зүүн этгээдэд суурин засаад Тайзун хааныг өргөж их ухаант хувилгаан Тэнгэрийн Хуанди хэмээгээд Хуван хэ бүйг тэнгэрт ивээгдсэн их гэгээн хэмээн газрын Хуван хэви хэмээн өргөлөө. Оны нэрийг улирч Шива цигийн тэргүүн он (916 он) хэмээлээ”²⁰ гэж тэмдэглэсэн байна.

Үүнээс үзэхэд Хятан улсыг Амбагай хаан 901 оноос хойш эмхэтгэн бүрэлдүүлж 916 онд улсаа хөрш зэргэлдээх улсуудаар хүлээн зөвшөөрүүлсэн байна. Амбагян эрх мэдлээ бэхжүүлж, хуучин аймгийн холбооны байгууллыг эвдэж, засаг захиргааны байгуулалыг Умард орд, Өмнөд орд хэмээн хоёр хувааж, Умард ордонд Хятан тэргүүтэй нүүдэлчин аймгуудыг, Өмнөд ордонд тариачин, суурьшмал хүн амыг захируулсан байдаг.

923 оноос Хятаны гадаад байдал бэхжиж, бусад орнуудтай худалдаа, эдийн засаг, соёлын өргөн харилцааг тогтоосон байдаг. Тухайлбал, 923 онд Перс улсаас, 924 онд Солонгосын гурван хант улсын нэг Шилла улсаас элчин төлөөлөгч ирж байжээ.

Хятан эзэнт улс хүчирхэгжихийн хэрээр хөрш зэргэлдээ Киргизыг довтлон Хэрлэнгээс урагш, Алтайн нуруунаас зүүн тийш газар нутгийг эзлэн авч, тэндэхийн аймаг угсаатнуудыг “төрөл төрлөөр шилжүүлж, гурван аймаг зохиож...” тэдгээрийг Зү Бү хэмээн нэрлэсэн байдаг. Тэрчлэн Хятан нар өмнөд хөрш Тан улсын хойт нутгуудыг байнга довтолхын хамт 936 онд хойт талын 16 мужийг эзлэн, 924 онд Дорнод тэнгисийн захад суугч Бохай улсыг эзлэн, хараат улс болгон улмаар Зүрчидийг байлдан дагуулжээ.

Түүхэнд тэмдэглэсэнээр Хятан улсад 50 гаруй аймаг, улс багтсан бөгөөд тэдгээрийг өмнөд захын 16 аймаг, умард захын 28 аймаг, гадаад 8 аймаг хэмээн хувааж байжээ. Хятан улсад нийслэл хот 5, чжоу 6, бэхлэлт хот 150, сянь буюу хошуу 200, овог аймаг 5000, хараат улс 60 байсан ба газар нутаг нь Дорнод далайгаас Алтайн уулс, Хэрлэн голоос Их цагаан хэрэм хүрч байжээ.

XI зууны дунд үеэс Хятан улсад эзлэгдсэн олон аймаг эсэргүүцлийн бослого хөдөлгөөн, зэвсэгт тэмцэлийг өрнүүлэх болсноор дотооддоо хүч нь ихэд суларчээ. Энэ байдлыг Зүрчид аймаг ашиглан 1113 онд бослого гаргаж, Хятаны эрхшээлээс гарч, 1115 онд Зүрчидийн Алтан улсыг байгуулжээ. Шинэ байгуулагдсан Алтан улс 1115-1118 онуудад Хятан улсыг сэхээ авах зав өгөлгүй довтолж, 60 илүү хот балгадыг эзлэн авчээ.

1118-1125 онд Алтан улс Хятадын Сүн улстай хүч хавсран Хятан улсыг хоёр талаас нь байнга довтолж, газар нутгийг нь жилээс жилд ахиулан эзэлсээр Хятаны Тяньцзо хааныг олзолж, Хятан улсыг мөхөөн газар нутаг, хүн амыг эзлэн захирах болжээ.

Хятаны хаадын угсаа залгамжлал: Түүхч Х.Пэрлээ гуай Хятаны хаадын төр барьсан он цагийг европ он тоололтой харьцуулан Хятан улсын түүхэнд 23 их хаан байсан хэмээн он цагийг тодотгосон бөгөөтөл Хятан эзэнт улс нь 901-1125 оны хооронд 14 их хаантай байсан тухай сурвалжийн мэдээ байна. Энэ тухай “Дай Ляо улсын түүх” сурвалжийн оршилд “... Дай Ляо улсын дээд Тайзу хаанаас тэргүүлж Силуэ Елюй Даши хаанд хүртэл 14 хаан...”²¹ хэмээн тэмдэглэжээ. Х.Пэрлээ гуай чухам юуны учир 23 хааны оны цолыг сийрүүлсэн шалтгааныг нь

²⁰ Дай Ляо улсын түүх. 1987.т.32.

²¹ Дай Ляо улсын түүх. 1987.т.2.

мөшгөн үзвэл нэг хаан оныхоо цолыг тухайн үед байгуулсан гавьяанаасаа шалтгаалан хэд, хэдэн удаа улируулан сольдог байсантай холбоотой бололтой.

“Дай Ляо улсын түүх” сурвалжид: Хятаны хаадын дээд өвөг нь Чи-Сү, түүний хөвгүүн Тулан сан, тэднээс нэгэн үе болсны хойно, Жалийн цагт ёсыг бариулсан түшимэд тавьж аливаа үйлийг мод хэрчиж тэмдэглэн газар зургаан там хэмээн нэрийдэж эрхтэн гэмтэнийг түүн дотор хорин бөлгөө. Жалийн хөвүүн Фи-Дэви, Фи-Дэви-ийн хөвүүн Хэлин, Хэлиний хөвүүн Нюүльси, Нюүльсийн оюун билэг нь хурц болоод хурцангуйн сэтгэл үгүйн болоод засаг нь хурц бус бөгөөд иргэний сэтгэл бүгдээр найралджээ. Түүнээс хойш Хятан улсын омог хүчин нэмлээ. Нюүльсийн хөвүүн Салтан, Салтаны хөвүүн Юүн-Ди-Ши тэрээр улс иргэндээ тарианы үйлийг хичээллүүлж малаа сайтар өсгөснөөр Хятаны аймаг баяжиж хүчтэй болов. Юүн-Дэ-Шин хөвүүн Салади, улс иргэндээ зэр зэвсгийн үйлийг сургуулилав.²² хэмээн “Монголын нууц товчоо”-нд Чингис хааны дээд өвгийг өгүүлдэгчлэн Хятаны их хаан Тайзун хааны дээд өвгийг өгүүлсэн байна.

Сурвалжид өгүүлсэнээр Дайляо улсын 9 их хаан, хар Хятаны 5 хаан байдаг²³ хэмээн тэмдэглэсэн нь бий. Дай Ляо улсын 9 их хааныг дурдвал,

1. Тайзу хаан: Овог Елюй, нэрийг нь Ий, өргөсөн цол нь Абоций (Амбагян хэмээн бичдэг) өчүүхэн бүхийн нэр нь Чува миди. Диевли аймгийн Евлүй Молийн газрын хүн юм. Хаан суудалд хорин жил суув. 50 настай бөлгөө.

2. Дэв Гуан (Тайзун): Багын нэр нь Юү хү. Тайзу Абоций хааны дэд хөвгүүн. Хаан сууринд 20 жил суулаа. 46 настай бөлгөө.

3. Шинзунь: Шинзун хааны нэр нь Ровань, өчүүхэн бүхүйн нэр нь Эүюдинсу. Абоций хааны ач Ирва хуанбивагийн их хөвгүүн их нэр нь Ши юши болой. Шинзун хаан оронд 5 жил сууж 34 насандаа амь егүүтгэгдсэн юм.

4. Мөжүн: Мөжүн хааны нэр нь Жин. өчүүхэн бүхийн нэр нь Шүлүй. Тайзу Абоцийн ач, Тайзун Юү хү хааны их хөвгүүн. [Дай Ляо улсын түүх, 1987, т 84] Мөжүн хаан 39 настай, сууринд 19 жил суув.

5. Жинжү: Жинжү хааны нэр нь Шиян. Багын нэр нь Лин эй Жива хуван ван, Бивигийн ач, Шинзун Эй Иүй хааны дэд хөвүүн буй. Хаан сууринд 15 жил суужээ. 85 настай бөлгөө.

6. Шинзун: Шинзун хааны нэр нь Лүн шүй. Өчүүхэн бүхүйн нэр нь Вэ шү нү, Шинзунь хааны ач Жинзун мин хааны их хөвгүүн. Хаан сууринд 49 жил суув. 61 настай ажгуу.

7. Шинзун Ди Хө: Шинзун хааны нэр нь Цүн жи вэ, өчүүхэн бүхийн нэр нь Ди Хө, Жинзун Мин Эй хааны ач, Шинзун жизво хааны их хөвүүн. Хаан оронд 25 жил суужээ. 40 настай бүлгээ.

8. Хун Жи: Дайляо улсын наймдугаар үеийн хаан. Доо цүн хааны нэр нь Хун жи, өчүүхэн бүхийн нэр нь Шин зун. Ван Шо Эү хааны ач Шинзун Ди хө хааны их хөвүүн. Шлү лүнгийн 7-р онд Доо цүн хаан төрөл өгүүтгэв.

9. Тянь Цүвэ: Шинзун хааны Елүй вегийн хүү. Шлү лүнгийн 7-р он хаварын тэргүүн сард Доо цүн хааныг төрөл өгүүтгэсэний хойно хаан оронд суув. Хорин жил төр барив 54 настай бүлгээ.

²²Мөн тэнд.т.6.

²³Мөн тэнд.т.260.

Хар хятан буюу Баруун Ляо улс (1131-1212): Түүхэнд Хар хятан хэмээн тэмдэглэгдсэн эл улсыг зарим сурвалж бичигт *Баруун Ляо улс* хэмээн нэрийдэх нь бий. Тэд угтаа Хятан улс мөхөх үед уугуул нутгаасаа дүрвэн гарч Дундад Азид хүрэлцэн ирж тэндэхийн ард түмнийг байлдан дагуулж байгуулагдсан улс билээ. Эл улсыг үндэслэгч нь Елюй овгийн Даши хэмээгч билээ. Тэрээр Хятан улсын хаан Елюй Авуужийн 8-р үеийн ач юм.

1122 онд Зүрчидийн Алтан улсын цэрэг Хятан улсын нийслэлийг эзлэхэд Хятан улсын хаан зугтан ууланд бүгсэн. Энэ үед Елюй Даши гэгч 200 гаруй морьт цэрэг дагуулан баруун тийш зугтан, замдаа хүн хүч хуримтлуулан явсаар өөрийгөө ван өргөмжилжээ. Тэрбээр Зү бү аймгийн нутагт хүрэлцэн ирж, Орхон, Туул голын хөндийд хэсэг саатан хүчээ хуримтлуулаад, баруун тийш хөдлөн Имиль голын хөндийд хүрч, тэнд суусан түрэг угсааны аймгуудыг бут цохин эрхшээлдээ оруулсаар цаашлан Тэнгэр уул, Чуй мөрөн хүртэлх газар нутгийг эзэлж, урагш Ишиг хөл нуураас Балхаш нуур хүртэлх өргөн уудам үржил шимт нутгийг эрхшээлдээ оруулан авчээ. Тэрбээр улам цаашлан Самарканд, Бухар хотыг эзлэн авч өөрийгөө Их том агуу гэсэн утга бүхий Гүр хаан хэмээн өргөмжилжээ. 1132 онд Кашгар, Хотан, Хорезмыг байлдан дагуулж харъяандаа оруулсан байдаг.

Елюй Даши 1143 онд нас барсан бөгөөд хаан ширээг түүний үр хүүхдүүд залгамжилсан. Чингис хаан Найман аймгийг бутцохих үед Даян хааны хүү Хүчүлүг баруун тийш зугатан Хар хятан улсад хүрч, сүүлчийн хааныг хороосноор энэ улс хэрэг дээрээ мөхсөн гэж судлаачид үздэг. Хар хятан улс нь Дундад Азид тогтсон монгол угсааны төр улс гэж хэлж болно. Хар хятан улс 1160-аад оны үед үлэмж хүчирхэгжсэн бөгөөд Мавренахр буюу Амударья, Сырдарья мөрний сав болоод Арал тэнгис одоогийн өмнөд Казахстан, Дорнод Туркестан, Долоон мөрний саваар оршин тогтнож байв. Нийслэл Хос орд хот нь Чуй мөрний дунд урсгалд байв.

Энэ үеийн Хар хятан улс нь 84500 орчим өрхтэй байжээ. Төрийн байгуулал, хаан өргөмжлөх, оны цол, сүмийн нэр зэрэг олон зүйлийг хуучин Хятан улсаасаа уламжлан авсан байжээ.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй: Хятан улс байгуулагдаж газар тариалан, гар үйлдвэрлэл, худалдаа арилжаа ихэд хөгжсөн ч мал аж ахуй тэдний ахуй амьдралын улжих үндэс хэвээр байв. Түүхэн сурвалжийн мэдээнд дулдуйдан түүхч Х.Пэрлээ *“Хятан улсын үхэр адуу зэрэг мал сүргийн тоо 1065 оны орчимд 1 сая орчим байсан хэмээн тэмдэглэжээ”*²⁴. Эзэнт эзэнт улс байгуулагдахаас өмнө хятан нарын гол аж ахуй нь мал адуу үхэр, бог мал үржүүлж байснаас гадна гахайн аж ахуйг эрхэлж байжээ. Яваандаа хятан улс нүүдэлчин ба суурьшмал гэсэн амьдралын хоёр хэв маяг бүхий ард түмнээс бүрэлдэх болжээ. Хятан нарын мал аж ахуйн хөгжил дээшлэхийн хэрээр малаас гарах ашиг шимийг боловсруулах арга технологи нь ч урагшилжээ. Тэд нүүдэл хийхдээ их төлөв тэрэг хэрэглэх болсоны жишээ нь хятан нар 3000 тэрэг хэрэглэн 10,000 хүн нэгэн зэрэг нүүж явсан тухай сурвалжид дурдсанаас харж болно. Энэ нь тэдэнд зүтгэх хүчний мал, тэрэг зэрэг тоног хэрэгсэл олон байсныг харуулж байна. Тэд мал аж ахуй, газар тариалангаас гадна гол мөрний хөндийгөөр загасчлаж байжээ.

Газар тариалан: Хөрш зэргэлдээ суурин соёлт ард түмнүүдийн нөлөөгөөр Хятан нарын дунд тариа ногооны ажил ихээхэн хөгжиж байв. 940, 978 онуудад газар тариаланг хөгжүүлэх арга хэмжээнүүд авч хэрэгжүүлэн, тариалангийн ажил эрхлэх тусгай аймаг бий болгож байжээ. Тэрчлэн хятан нар болон тэдний захиргаанд орсон аймаг, улсуудын дунд төмөр анжис ихэд дэлгэрч, үхэр

²⁴Х.Пэрлээ. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь. УБ., 1959.т.46.

зүтгүүлэн газраа хагалж, суваг татан тариалангаа услаж байсан нь мэдэгддэг. Өнөөгийн Монгол улсын нутаг дэвсгэрт *Хятан улсын үед баригдсан хот суурингуудын ойр орчимд газар тариалангийн ул мөр болох суваг, шуудуу, үр тарианы үлдэгдэл, тариалангийн багаж зэвсгийн үлдэгдэл ихээр олддог нь энэ төрлийн аж ахуй өргөн дэлгэр байсныг илтгэдэг.*²⁵

Ан гөрөө: Уламжлалт нүүдлийн мал ахуй бүхий хятанчуудад ан гөрөө нь тэдний туслах аж ахуй, нөгөөтэйгүүр цэрэг дайны бэлтгэл болдог байв. Ан аваас гадна загас агнуурын ажил хавсарга аж ахуй болж байжээ. Монгол нутаг дахь хятаны үеийн хот суурины үлдэгдлээс загасны яс, хайрс ихээр олддог нь тэдний аж ахуйд томоохон үүрэг гүйцэтгэж байсныг илтгэнэ.

Үйлдвэрлэл, худалдаа: Хятан нар төмөрлөгийн хүдэр боловсруулан төмрийг хайлуулах төдийгүй нарийн цутгуур хийдэг байсан нь чухамдаа бол хөөрөг хэрэглэдэг байсны гэрч юм. Төмөр хайлуулах, дархлаа ажил нь цэргийг зэр зэвсэгээр хангахад ихээхэн ач холбогдолтой байсан учир хөхүүлэн урамшуулах болсоноор, төмөрлөг хайлж давтах олон газар байгуулагдсан байдаг.²⁶

Хятаны ноён Салади, дүү Шулантай хамтран байшин барилга барих, хот, балгад байгуулах болсны зэрэгцээ олсны ургамал тарьж түүгээрээ нэхэж сүлжих үйлдвэрлэлийг хөгжүүлж, хүр хорхой үржүүлэн торго нэхэх, сүлжих ажлыг оньсон хөдөлгүүрт суурь машинаар хийж байжээ. Тэрчлэн төмөр дархлаа, дарь хийх, мод чулуугаар урлах уламжлал тасралтгүй явагдаж байжээ.

Хятан нар жирийн модон тэрэгнээс авахуулаад цөнтэй том хэмжээний тэрэг, түүнчлэн эрхшээлдээ оруулсан харь иргэд, гар урчуудаар энгийн болон байлдааны усан онгоц үйлддэг байсан ба гол усанд модон болон чулуун гүүр тавьдаг байжээ.

X-XI зууны үед Хятан улсад гадаад суурьшмал иргэдтэй худалдаа арилжаа хийх Өмнөд орд, Умард орд хэмээх худалдааны газрууд байснаас гадна дотооддоо хот, муж, тосгон, гацаанд худалдааны газрууд нээж, бөглүү алс тосгодоод явуулын худалдааг зохион байгуулдаг байв. Барааны үнэ ханшийг улсаас дүрэм журам гарган зохицуулдаг байв. Худалдаа, арилжаанд цутгамал зоос хэрэглэх нь нэмэгдэж, 907-1121 онуудад 20 гаруй удаа зоос цутган гүйлгээнд гаргасан байдаг.

Зарим судлаачийн үзэж байгаагаар Хятан нүүдэлчдийн язгуур соёлын олон зүйл нь суурьшмал иргэдийн соёлтой холбогдож үүсмэл соёлын сонирхолтой шинжийг агуулах болсон нь тэдний ахуй амьдрал, гар урлал, үйлдвэрлэлд тусгалаа олсон байдаг.

Шашин шүтлэг, зан заншил: Хятаны зон олон үндсэндээ бөө мөргөлтөн байжээ. Тэд дээдсийг онголох, тэнгэр газраа тахих, хавар, намрын тахилга, тайлга үйлдэх заншил өргөн дэлгэр мөн гэр орондоо мод, чулуугаар хийсэн онго байрлуулдаг байсан нь археологийн малтлагаар цөөнгүй олдсоор байна. Гэвч язгууртнуудын дунд Будда Күнзийн сургааль, суртахуун дэлгэрч байжээ. Тэдгээрээс буддын шашны сүм хийд, суварга, лам олонхи байсан ч төрийн хэрэгт күнзийн сургааль илүү нөлөөтэй байжээ. Хүн амын дунд шашны лам нар дээгүүр байр суурь эзлэж, ноёлогч давхарааг бүрдүүлж байжээ.

Хот балгад: Хятан нарын X-XI зууны үеэс шинээр байгуулсан, шинэчлэн сэлбэж зассан хот балгадын хэрэм нь дотроо хаад ноёдын орд харш, яам албан газар, сүм хийд, худалдаа үйлдвэрлэлийн хэсэг, олзлогдогсод хийгээд нүүдэлчдийн суух хороолол зэргээс бүрэлдэж байжээ. Хятаны нутгийн төв, ялангуяа зүүн өмнөд хэсэгт томоохон сүм хийд, суварга, чулуун болон модон гүүр хот балгадыг ихэд боловсронгуй барьж орд харш, барилгын хана туургыг элдэв зургаар зурж

²⁵ Н.Н.Крадин, А.Очир ба бусад. Киданьский город Чинтолгой балгас. М., 2012.

²⁶ Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003.т.371.

чимэглэх явдал түгээмэл байсан бололтой. Тухайлбал, Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нутагт орших Сүмтийн тойром хэмээх газарт буй Хятаны үеийн хотын тууриас барилгын хана туурганы гоёмсог зураг илэрчээ.

Өдгөөгийн Монгол улсын нутаг дэвсгэрт Хятан улсын түүхэнд холбогдох 10 гаруй хот суурингийн үлдэгдлийг илрүүлээд байна. Тухайлбал, 990-ээд оны эхэн үеэр Хятан улсын цэргийн эрхтэнүүд улсынхаа баруун хойд хязгаарт багтаж асан монгол угсааны аймгуудын бослого хөдөлгөөнийг номхотгох дарангуй цэргийг суулгах зорилгоор гурван хот байгуулахыг хүссэнд хаан зөвшөөрчээ. Чингээд 994 онд Сяо-Да-Лин хэмээх жанжныг цэргийн хамт улсын баруун хойт хязгаар руу илгээж, тэд өнөөгийн Монгол улсын нутагт Чжэнь Чжоу, И Чжоу, Бо Чжоу хэмээх гурван хотыг шинээр босгож, заримыг хуучин хотуудын суурин дээр байгуулжээ. Тухайлбал Хятаны гол төв хот бол өдгөөгийн Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Чин толгой балгас билээ. Чин толгой бол Уйгур улсын (VIII зууны 40-өөд оноос IX зууны 30-аад он)-ны үед анх байгуулагдсан хот бололтой. Энэ хот Уйгур улсын үед Хэдун 可敦城 (ke dui cheng) буюу Хотун нэртэй байжээ.

Сурвалж бичигт, *“Хэдун хот бол хуучин уйгурын Хотун хот мөн”*²⁷ гэсэн байдаг. Мөн Хятан улсын Шэнь Цзун хааны намтарт *“Хэдун хотыг 1004 онд Чжэнь Чжоу хэмээн халж нэрлэсэн”*²⁸ гэжээ. Дээрх хоёр мэдээ нь Хэдун хот бол Уйгурын Хотун хот мөн болохыг Хэдун хотыг Хятан улсын үед Чжэнь Чжоу хэмээн халж нэрлэснийг тодруулсан байна. Тэгэхээр Уйгурын Хэдун хотын суурин дээр 1004 онд Хятан нар цэргийн бэхлэлт бариад, түүнийгээ Чжэнь Чжоу хэмээн нэрлэж нүүдэлчин олон аймгийг захирах дарангуй цэргийн төв болж байжээ.

Бичиг үсэг: VII зууны үеэс хятан нар анх бичиг үсэгтэй болж, төрийн хэрэг явдлаа тэмдэглэх болжээ. Улмаар 920-иод онд Амбяган хааны ач хүү Лубугу нар Нанхиадын ханз бичгээс үлгэрлэн улсын албан ёсны бичиг үсгийг зохион хэрэглэснээр Их бичиг хэмээн нэрийдэх болжээ. Нилээд хожуухан Амбяганы хүү Елюй Тела уйгур бичгийг үлгэрлэн шинэ бичиг зохион хэрэглэсэн байдаг. Үүнийг бага бичиг хэмээн нэрлэдэг байв. Хятаны харьяат нүүдэлчин *зүрчидүүд ба монголчууд хятан бичгийг хэрэглэж байсан мэдээ байдаг байна*²⁹. 1920-иод оноос хятан бичгийн дурсгалуудыг илрүүлэн олж утга агуулгыг нь тайлж уншихыг оролдсоор өнөөг хүртэл энэ бичгийг бүрэн дүүрэн тайлж уншиж чадаагүй байна.

Хятан нар бичиг үсгээрээ уран зохиол, шүлэг, яруу найраг, гэрэлт хөшөөний бичээс туурвижээ. Мөн эрдэм судлалын хүрээлэн байгуулж, судар бичиг зохиох, орчуулга хийх, хятад заншлыг даган улсын албан түүх, шаштир зохиох ажлыг хийж байв. Хятаны томоохон ноёд тугдамдаа хятан, хятад ном судраас гадна Энэтхэг, Солонгос бичиг зохиолуудтай томоохон номын сантай байжээ.

Хүн ам: Хүн ам нь нийгмийн байр суурь, боловсролын төвшнөөр харилцан адилгүй нүүдэлчин, суурьшмал хоёр өөр амьдралын хэв маягтай бүлгээс бүрэлдэж байв. VIII зууны үеэс хятан нарын амь улжих аж ахуй өсөж, эдийн засаг чадамжихийн хэрээр хүн ам нь нөхөн үржиж, нэмж нийлэн дагах зэргээр олширсоор байжээ. Тухайлбал, урьд тэд 10 аймгаас бүрэлдэж байсан Хятан улс IX зууны сүүл үе болоход 38 аймгаас бүрэлдсэн эзэнт улс улс болжээ. Хүн ам, мал

²⁷ Мэнь-гу-ю-ту-цзи. Записки о Монгольских кочевьях. Перевод с китайского П.С.Попова. Санктпетербург. 1845.Стр 340.

²⁸ Мөн тэнд. 339.

²⁹ Монгол улсын түүх. УБ., 2003.т.374.

хөрөнгө, тариалангийн газрын данс бүртгэлийг үйлдэж түүнийгээ баримтлан алба татвар ноогдуулдаг байжээ. X-XI зууны үед хийгдсэн томоохон байлдан дагууллын явцаар хятан хүн ам, тэр дундаа ноёлогч бүлгийн давхраа дунд хятан бус нүүдэлчин буюу буруу хэлтэн, даган орогчдын өрхөөр нэмэгджээ. Хятаны сайд түшмэдүүдэд олгосон хувь өрх, шагнан олгосон өрх, олзны хүн, гэмт хэрэгтэн, боолууд зэргээр нийгмийн доод бүлэг, нийгмийн бүлгийн давхараа үлэмж нэмэгдсэн хэдий ч боолын хөдөлмөр нь нийгмийн үйлдвэрлэлийн харилцааны үндэс болтол хөгжөөгүй байжээ.

Хоёр зуу гаруй жил оршин тогтносон Хятан эзэнт улс Төв ба Дорнод Азийн өргөн уудам нутагт идээшин амьдрсан монгол, хамниган зэрэг аймаг угсаатнуудын нийгэм эдийн засаг, соёлын амьдралд томоохон нөлөө үзүүлж агсан байна.

Хятан эзэнт улс дотоодын дайн самуун, эрхшээн байсан улс орнуудын эсэргүүцэл тэмцэл болон гаднаас зүрчидийн Алтан улс, нанхиадын Сүн улс нар хамтран довтлох болсон зэргээс шалтгаалан 925 оны орчим мөхөж суурин дээр язгуурын монгол аймгууд өөр өөрийн хант улсаа байгуулжээ.

Он цагийн хэлхээс

- 338 онд Зүүн Янь улсын их цэрэг Кумоси болон Юйвэн улсыг довтолжээ.
- 33, оноос Янь улсын цэрэгт цохигдсон Кумоси нарын нэг хэсэг нь Ляохэ буюу Шар мөрний орчимд сууж өөрсдийгөө Хятан хэмээн нэрийдэх болов.
- 458 онд Хятаны нэгэн толгойлогч 3000 өрхөө авч хятад нутагт түрж оров.
- 628 онд Хятан аймаг Түрэгүүдийг эсэргүүцэн бослого гаргав.
- 901 онд Амбагян Хятаны ханд өргөмжлөгдөв.
- 917 онд Амбагян хаан болж, хаан ширээг үе улиран залгамжилдаг болов.
- 911 оноос Хятанд хот байгуулах, орд харш цогцлоох ажил эхлэв.
- 921 онд хууль цааз тогтоон, түшмэдийн зэрэг дэвийг бий болгов.
- 922 онд Диле аймаг Хятаны эрх баригч гол аймаг болжээ.
- 923 оноос Хятан улсын гадаад байдал ихэд бэхжив.
- 923 онд Перс улсаас Хятан улсад элч хүрэлцэн ирэв.
- 924 онд Солонгосын 3 улсын нэг Шилла улсын элч хүрэлцэн ирэв.
- 924 онд Хэрлэнгээс урагш, Алтайгаас зүүнш нутгийг эзлэн авав.
- 924 онд Дорнод тэнгисийн эрэгт орших Бохай улсыг эзлэн авав.
- 936 онд Хятадын хойд зүгийн 16 мужийг эзлэн авав.
- 936 онд Хятан нар улсаа Их Ляо хэмээн нэрийдэв.
- 946 оноос Хятадын Шар мөрний өмнөх газрыг эзлэн авав.
- 1049 онд улс даяар тоо бүртгэл явуулав.
- 1005 онд Их Ляо улс Хятадын Сүн улстай найрамдав.
- 1115 онд Алтан улс Хятан улсад довтлов.
- 1122 онд Алтан улсын цэрэг Хятаны дунд нийслэлийг эзлэв.
- 1124 онд Елуй Даши цөөн тооны цэргээ дагуулан баруун зүгт дутаав.
- 1125 онд Елуй Даши тэргүүтэй Хятанчууд Чжэн Чжоу хотод хүрэлцэн ирэв.
- 1131 онд Елуй Дашийг Гүр ханд өргөмжлөв.
- 1131 онд Хар хятан улс байгуулагдав.
- 1132 онд Хар хятаны цэрэг Кашгар, Хотаныг эзлэв.
- 1142 онд Хар хятаны цэрэг Хорезмыг байлдан дагуулав.

- 1143 онд Елуй Даши нас барав.
- 1212 он Хар Хятан улс мөхөв.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Хятанчуудын угсаа гарал, түүнд холбогдох домгийн тухай
2. Хятаны хаант улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл
3. Эртний хятанчууд Тан болон бусад улсын эрхшээлд орсон нь
4. Хятаны хаадын угсаа залгамжлалын уламжлал
5. Хятан ба монголчуудын угсаа гарлын холбоо
6. Хятанчуудын амьдралын хэв маяг, аж ахуйн онцлог
7. Нангиад сурвалж бичигт гарч буй Хятанчуудын зан заншлын тухай
8. Хятанчуудын Их бага бичиг, бичгийн дурсгалууд
9. Хар хятан улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл
10. Монгол нутаг дахь Хятаны түүхэнд холбогдох түүх, соёлын дурсгал

Унших номын нэрс:

1. Монгол улсын түүх, Тэргүүн боть, УБ., 2003.
2. Х.Пэрлээ. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдох нь. УБ., 1959.
3. Wittfogel.K. Fang-Chia-sheng. History of the Chines Society Liao.(907-1125). Philadelphia. 1949.
4. Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев. История киданькой империя Ляо. М., 2014.

Х-ХII ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ ОВОГ, АЙМАГ, ХАНЛИГУУД

Түлхүүр үг: Ханлиг улс, аймаг, аймгийн холбоо, худ ураг, аж ахуй, соёл.

Хятан улсын үеийн Монгол аймгууд: Х-ХII зууны эхэн үе хүртэл Төв Азид хүчирхэг асан Хятан улс нь өнөөгийн монголчуудын шууд өвөг болох овог аймгуудтай өргөн харилцаатай байжээ. Хятан улсын баруун, баруун өмнө, баруун хойт талаар нутаглагч монгол аймгууд нь Хятан улсын захиргаанд байж Хятаны төлөөний түшмэл, цэргийн эрхтэнүүдэд захирагдан алба татвар төлдөг байжээ. Монгол аймгууд тэдэнд алба татвар өгч, мал сүргийг нь маллаж, зарим тохиолдолд худ ураг барилдах зэргээр өргөн харилцааг тогтоож байжээ. Хятан нар тухайн үеийн монгол аймгуудыг их төлөв Зү Бү хэмээх нэрээр нэрлэдэг байжээ.

Хятан улсын мандан цэцэглэж байсан цагт тэдэнтэй өргөн харилцаатай байсан өнөөгийн Монгол улсын нутагт оршин амьдарч байсан аймгуудын талаар товч дурдвал,

Зү Бү аймаг: Энэ ерөнхий нэрийн дор 20 гаруй аймаг багтаж байсан бөгөөд зү бү нар нь дотроо умард зү бү, баруун зү бү хэмээн хуваагдаж байсан. Умардад Хэрэйд тэргүүтэй аймгуудыг, харин баруун зү бү-д Хангай нуруунаас баруун тийш орших Найман зэрэг аймгуудыг багтааж

байжээ. Зү бү олон аймаг нь зарим үед Хятан улстай цэрэг улс, төр, эдийн засгийн талаар найрсаг харилцаатай явж, зарим тохиолдолд тэдний түрэмгийлэл шахалтыг эсэргүүцэн тэмцдэг байжээ.

Шивэй: Энэ нэрийн дор 30 гаруй аймаг багтаж байсан бөгөөд тэднийг Түрэгийн гэрэлт хөшөөний бичээст 30 татаар хэмээн нэрлэсэн аж. Шивэй нар нь Хятаны хилийн баруун, баруун хойт талын ой хөвчөөр нутаглаж асан бололтой. Шивэйн олон аймгийн дотор хожмын язгуурын монголын цөөнгүй аймгууд багтаж явсан бололтой байдаг. Тухайлбал, Да шивэй бол хожмын Тайчууд аймаг хэмээн судлаачид үздэг.

Улгу: Хэрлэн голоос хойш нутаглаж байсан энэ аймгийг хожмын олхонуд аймаг хэмээн үздэг. Улгу аймаг Х зууны үед Хятан нарт эзлэгдэн гурван томоохон аймаг болж явжээ.

Улянха: Урианхай аймаг бололтой. Тэд анх нангиад сударт Кумоси нэрээр тэмдэглэгдсэн бөгөөд алаг гөрөөсөөр алба өргөж байсан тухай түүхэн сурвалжид тэмдэглэгджээ.

Мэргэд: 1057 онд У ду вэн аймаг Хятан улсад тэмээ мориор алба өргөж байсан тухай сурвалжид анх гарсан бөгөөд тэд гурван мэргидийн доторхи удуйд мэргэд бололтой. Тэд 1057 оны орчим хятаны харъяат болж, худалдаа арилжааны өргөн харилцааг тогтоож байжээ.

Татар: 1005 оны орчим есөн татарууд Хятан улсад алба барьж эхэлсэн бөгөөд тэр үеийн татар нэрийн дор Алчи, Ниучи, Буйргуд зэрэг есөн аймгаас гадна хамаг монголын олон аймгийг багтаан ойлгож байсан бололтой гэж судлаачид үздэг.

Дэлэ: Энэ аймаг нь Олхонуд аймагтай зэрэгцэн Хянганы нурууны орчмоор нутаглаж байсан бололтой. Тэд найман аймгаас бүрэлдэж байсан бөгөөд хятан нартай тэмцэлдэн тулалдах нь элбэг байжээ. Энэ аймгийн угсаа гарал нь тодорхой бус аж.

Онгуд: Энэ аймаг нь Хянганы нурууны баруун тал, Их Цагаан хэрмийн араар нутаглаж байжээ. Хятад сурвалжид тэднийг Цагаан татаар хэмээн нэрлэж байжээ.

Монгол: Хятадын түүх, шастирт VII-VIII зууны үеийн хэрэг явдалтай холбогдон анх энэ нэр Мэну Шивэй хэмээн тэмдэглэгдсэн бөгөөд тэд Далай нуур, Хөлөн нуур хавиар нутаглаж байжээ. Хятан улсын ноёрхолын цагт тэднийг Мэнгули хэмээх болжээ. Хятан эзэнт улс доройтохын цагт монгол аймгууд нь тэдний эцсийн түшиц болж байсан мэдээ бий.

Хятан эзэнт улсд дээрх аймгуудаас гадна *Элжигин, Диэ ли Ди, Юань Цюай* зэрэг монгол хэлт аймгууд захирагдаж явсан тухай түүхэн сурвалжид тэмдэглэгджээ.

VIII-IX зууны үеэс монголчуудын дунд аймгуудын холбоо байгуулагдан улмаар улсын шинж бүхий төрийн нэгдэл, ханлигууд бий болжээ. Энэ үеэс эдгээр аймгуудын дунд *Онон, Хэрлэнгийн монголчууд түүхийн тавцанд тэргүүлэх байр суурийг эзлэх болж, хожмын нэгдсэн монгол улсын гол мөхлөг нь болжээ. Энэ үеэс эхлэн монголчуудын дотор жинхэнэ монгол аймгууд, монголжуу монгол аймгууд хэмээн ялгаатай нэршил бий болжээ.*⁷ XII зууны үе болоход хэд хэдэн хүчирхэг аймгийн холбоо, ханлиг улсууд бий болжээ.

Хамаг монголын ханлиг: XII зууны эхэн үед язгуурын Монгол аймгууд нь төр улсын шинжтэй болж *“Хамаг Монгол”* гэж түүхэнд тэмдэглэгджээ. Академич Ч.Далайгийн тэмдэглэсэн *“МЭ V зууны үед Эргүнэ-Күнгээс нэгэн овог будилж мунгинан нүүсээр Гурван голын эх буюу Онон голын эх орчим нутаглах болсон. Тэд Мон овогтон гэж нэрлэгдэж цаашид “Гол улс”*

⁷ Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003.т.51.

болон Хамаг Монголын ханлиг үүсчээ” гэж тэмдэглэсэн нь илүү үндэслэлтэй болжээ. Хамаг Монголчууд Онон, Хэрлэн, Туул гурван голын сав газраар тархан сууж, төв нь Бурхан Халдун орчим байжээ. XI-XII зууны үед нийт Монголын түүхэн хөгжлийн төв нь **Хамаг Монголын ханлиг** болжээ. XII зууны эхэн хагаст Гурван голын саваар төвлөрсөн Хамаг монгол хэмээх хүчирхэг ханлиг бий болсон байдаг. Монгол орны бэлчээр ус сайтай, нүүдэлчид хийгээд тэдний амин зуулгын гол үндэс болсон мал бэлчээрлэх таатай нөхцөл бүрдсэн энэ нутагт нутаглаж асан Хамаг монголын ханлиг нь жилээс жилд хүчирхэгжин хөгжсөөр тухайн үеийн хүчирхэг Зүрчидийн Алтан улстай эн зэрэгцэх болжээ. Хамаг Монгол улсыг Хятад сурвалжид *Да мэнгу* хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Монголын нууц товчоонд өгүүлсэнээр анх **“Хамаг Монголын ханлигийг Хабул хаан мэдэн авсан”**⁸ байдаг. Хамаг Монголын ханлигийг үндэслэгч Хабул хаан нь монголчуудын өвөг Батцагааны 19-р ач, Боданчарын наймдугаар үе, Боржигон овгийн хүн ажээ.

Хамаг монгол ханлиг нь 1130 онд Хабул, гол гурван аймгийн ихэс ноёдын хуралдайгаар Монголын ханд өргөмжлөгдсөн үеэс энэ ханлиг улс байгуулагдсан бололтой. Хамаг Монголын ханлигийн нутаг дэвсгэр нь Байгаль нуураас Хангайн нуруу, Хөлөн, Буйр нуур хүрч, төв Бурхан халдун уулаар байжээ. Ийнхүү төрийн хаантай, төрийн хуралдайтай Хамаг монгол улс байгуулагдсан нь цаашдаа хүчирхэг нэгдсэн төр улс байгуулагдах нөхцөл бүрэлджээ.

Алтан улсын сударт: “Хуан Тун”-гийн долдугаар онд Хабул өөрийгөө “Цзю юаны хуанди” (Цзун юаны хаан) хэмээн өргөмжилжэ оны цолоо “Тянь син” (Тэнгэрээс мандсан) гэв хэмээн бичжээ. Тэрхүү “Хуан Тун”-гийн долдугаар он гэдэг нь аргын тооллын 1147 он юм.

Энэ мэдээгээр язгуур Монголын цэрэг Алтан улстай байлдаж ялан дийлсний дараа Алтан улс арга буюу Хабулыг Хамаг монголын хаан хэмээн албан ёсоор хүлээн зөвшөөрч түүх судартаа нэхэн оруулсныг хэлж буй бололтой. Хабул хаан өөрийгөө Цзюн юан хаан гэж нэрлэсэн хэрэг биш. Алтан улсын хаанаас хятад ёсыг дууриан зохиомлоор өгсөн цол биз ээ. Ямартаа ч гэсэн дан монгол туургатныг эгнээндээ нэгтгэсэн Хамаг монгол улс тийнхүү байгуулагдсан ажээ. Ингээж монгол туургатны дотор **“Цагаан ясны хаан”** гэж нэрлэгдэх болсон алтан ургийн хаадын эхлэл бий болж суурь нь нэгэнт тавигджээ.

Хабул хаан хил залгаа хөрш Алтан улс, Тангуд улс, Баруун Ляо улсуудтай сайн хөршийн харилцаа тогтоохыг эрмэлзэж дотооддоо Найман, Хэрэйд гэх мэт хүчирхэг аймгуудтай холбоо тогтоох зэрэг төрийн уран нарийн бодлогыг явуулж байжээ.

Хабул хаан Хамаг монголыг хурааж бусад монгол аймагтай холбоо тогтоосноор дотоодын зөрчлийг зөөлрүүлж, нэгдлийг буй болгоод Зүрчидийн Алтан улстай харилцах ажлыг янз бүрийн аргаар хийж эхэлжээ. Хабул хаан өөрийн аймгууд болон захирагдсан аймгуудын тэргүүн эзэн нь байсан тул монгол аймгууд түүнийг нэн алдаршуулан хүндэтгэдэг байсан⁹ хэмээн Рашид-ад-Дин бичжээ. Хятадын түүхч Ту Ци өгүүлсэн нь: “Хабул хаан бол олондоо онцгой итгэл хүндтэй тул аймаг угсаагаараа түүнийг хүндэлдэг Сэнгүм Билэг нас барсны хойно түүний аймгуудыг Хабул удирдсан бөгөөд Хамаг монголыг захирч хаан цолыг эхлэн өргөмжилсөн” гэжээ.

Хамаг монгол улс байгуулагдсан болон Хабулын хаанчлалын үетэй Алтан улсын эхний гурван хаан их холбоотой юм. Энэ нь Тайцзун буюу Баян Агуда (1115-1123), Тайцзун буюу Баян Үжимэй (1123-1135), Жаоцзун буюу Баян Тан (1136-1148) нарын гурван эзэн хаан юм. Эдгээр хаад

⁸ Монголын нууц товчоо. Зүйл 52.

⁹ Рашид-ад-Дин. I боть. II дэвтэр, 35-р тал

“монголын эсрэг цэргээр довтлон цохих”, “монголчуудыг монголоор нь цохиулах”, “идэрчүүдийг хороох”, “ихэс дээдсийг нь модон илжгэнд хадаж цаазлах”, “Хамаг монгол улсыг улс гэж, хааныг нь хаан гэж ул хүлээн зөвшөөрөх” зэрэг бодлого явуулж байсан юм. Харин Алтан улсын хоёрдугаар хаан Үжимэй Хабул хаантай аль болох болгоомжтой харьцахыг төрийн сайд түшмэдүүддээ зөвлөдөг байжээ. Баян Үжимэй хааны лагшин муу байсан ч урьд тохиролцсоны дагуу Хамаг монголд элч зарж, Хабул хааныг Алтан улсад айлчлахыг урьжээ¹⁰. Энэ үе бол Тайцзуны арвангуравдугаар он буюу 1135 оны эхэн үеийн хэрэг болой. Энэхүү урилга Хабул хааны хувьд ойлгомж муутай байсан ч урилгыг хүлээн авч айлчлахаар шийдсэн ажээ.

Хамаг монгол, Алтан улсын харилцаа тасрах учиргүй, найрсгаар сэргэн хөгжих ёстой гэдгийг Хабул хаан Алтан улсын талд урьдчилан мэдэгдээд хүрэлцэн очих товоо тогтоожээ. Гэвч Хабул хаан өөрийн биеэр Алтан улсын нийслэлд хүрэлцэн очих нь аюултай гэдгийг мэдэж байсан тул өөрийгөө хамгаалах арга ухаан нэгэнт сийлсэн байжээ. Үндсэн гурван зорилгоор Хабул хаан Алтан улсад айлчилжээ. Нэгт, Хамаг монгол улс сүр хүчтэй гэдгийг үзүүлж гайхуулах; хоёрт, Хамаг монгол улсын нэр хүндийг олон улсын хэмжээнд өргөх; гуравт, Алтан улс, Монгол улс хоёр хөршийн ёсоор шударга харилцах гэдгээ мэдэгдэх явдал байжээ.

Хабул хааныг Алтан улсын нийслэлд хүрэлцэн очиход эзэн хаан өндөр хэмжээнд биеэр хүлээн авч, төрийн дээд хэмжээний ёслол, цайллага дайллага хийсэн нь Хабул хаанд нэгийг бодогдуулсан байна. Ялангуяа, хоол унданд хор хольсон байж болно гэдгийг юуны өмнө анхаараад их идэж, идсэн бүхнээ бие засах нэрээр гадаа гарч бөөлжин гаргаж, Алтан улсын хаантай хундагаа солин хатуу архи уудаг байжээ. Ийм байдлаар олон хундага архи ууж согтсон дүр үзүүлэн, өчүүхэн ч айж эмээх янзгүй чанга хөхөрч, Алтан улсын эзэн хааны оочийн сахлаас хүртэл барьж угзран агсам тавьж байсан гэдэг. Энэ байдал нь Алтан улсын эзэн хааны зүүн, баруун гарын түшмэдүүдийг ихэд тэвдүүлжээ. Ордны түшмэдүүд Хабулын ёс бус үйлдэлд цээрлэл үзүүлэх нь зүйд нийцнэ гэдэг саналыг эзэн хаандаа өргөн мэдүүлжээ. Алтан улсын хааны ордны дотор үүссэн тэрхүү уур амьсгалын нөлөө Хабулын эсрэг чиглэсэн илэрхий явуулга болгож хэрэг буруу тийш эргэж буйг мэдэрсэн Хабул хаан хүний нутагт амиа авч гарахын тулд Алтан улсын эзэн хаанаас бурууг хүлээн уучлал гуйжээ. Алтан улсын эзэн хаан ч нэр төрөө бодож, нэгэнт урьсан зочин Хабулын мууг үзэж, Хамаг монгол улстай эвдрэлцэхийг хүссэнгүй. Хабул хаан буцахынхаа өмнө Алтан улсын эзэн хаантай дахин уулзаж, өндөр зочноор хүлээн авсанд талархсанаа илэрхийлж хүндэтгэл, мэндийн ёс гүйцэтгэв. Алтан улсын хаан ч түүнд ч юм бодоогүй хиймэл дүр үзүүлэн¹¹ замдаа сайн явахыг эрхэмлэн ерөөж, үнэт бэлэг дурсгал гардуулж, хүндэтгэлтэйгээр үдэн мордуулжээ. Алтан улсын хаан Хабул хоёрын уулзалт 1133-1135 оны хооронд болсон гэж Рашид-ад-Дин бичжээ¹².

XII зууны тэргүүн хагаст Хабул хаан нас барахдаа хаан ширээгээ долоон хөвгүүнийхээ нэгэнд бус тайчууд овгийн Сэнгүм Билэгийн хөвгүүн Амбагайд өгөхийг гэрээсэлсэн ажээ. Ийнхүү Хабул хаан нирун-хиад овгоос тайчуудад төрийн эрх шилжүүлсэн учир шалтгааныг судар түүхэнд тэмдэглэсэнгүй¹³.

Энэ үед ханыг өргөмжлөхдөө угсаа залгамжлах бус улсаа удирдаж чадах авъяас чадвартай сурвалжит хүмүүсийг түрүүчийн хан нэр цохон зааж хурилдайгаар уг хүнийг ханд өргөмжилдөг

¹⁰ Рашид-ад-Дин. I боть. II дэвтэр, 35-р тал.

¹¹ Д.Оссон. “Монголын түүх”. Дэд дэвтэр, Шанхай., 1962. 35-р тал

¹² Рашид-ад-Дин. I боть. II дэвтэр, 35-р тал.

¹³ Д.Гонгор. “Халх Товчоон” I боть, 132-р тал.

байжээ. Хабул хан долоон хүүгээ байсаар байтал Тайчуудын Сэнгүн билгийн хөвгүүн Амбагайг Хамаг Монголын хан болгохоор нэр цохон заажээ. Амбагайг хан болмогц “ тайш” гэдэг ханы дараах эрх мэдэлтнийг бий болгож цэргийн хэргийг мэдэж байв.

Амбагай хаан татарын хүчийг Алтан улсаас салган нааш нь татах арга ухаан рлныг сүвэгчилсэн ч бүтээгүй юм. Тухайлбал, Татарт элч зарж, найрамдалтай байхыг уриалан дуудаж, Алтан улсын хөнөөлт бодлогыг тайлбарлаж байж.Гэтэл Татарчууд Амбагай хааныг барьж, зүрчидийн Алтан улсад хүргүүлэв¹⁴ гэж сурвалжид дурдсан байдаг.

Зүрчидийн Алтан улсын хаан Амбагайг баригдаж ирснийг үзээд ихэд баярлаж модон илжиг унуулан төмөр хадаасаар хадахыг зарлигджээ. Хариуд нь Амбагай хаан “Намайг чи биш, өөр хүн барьсан. Ингэж хэрцгийлэх нь нэр төрд чинь сайн юм болохгүй. Буянтай үйл огтхон ч биш болно. Миний төрөл садан болон монгол аймгууд цөм өшөө авахаар чармайна. Иймээс чиний эзэмшилд төвөг учирна” хэмээн өчжээ.Алтан улсын хаан түүний үгийг үл сонсон зарлигийг ёсоор болгон цаазалжээ.Амбагай хааныг цаазлахдаа хамгийн муухайгаар зовоон тарчлааж, модон илжгэнд хадаж хороожээ.

Амбагай хаан үхэхээсээ өмнө бэсүд овгийн Балхачи гэгчийг нууцаар эх нутаг руугаа илгээхдээ: “Хабул хааны долоон хөвгүүний дундах Хотулад, миний арван хөвгүүний дундах Хадаан тайшид чи очиж хэл. Хамгийн хаан улсын эзэн байтал охиноо өөрөө үдэж хүргэхийг надаар цээрлэл бологтун! Би татар аймагт баригдав. Таван хурууны хумсыг тамтартал, арван хуруугаа барагдтал миний өшөөг авахыг оролдогтун”¹⁵ гэжээ.

Хамаг Монгол ханлигийн баруун гарыг Хотула, зүүн гарыг Аригчинэ, төв хэсгийг Амбагайн хүү Хадаан тайш захирч байсан Амбагай хан Хабул ханы дунд хүү Хотулыг Хамаг Монголын ханд өргөмжлөх, өөрийн хүү Хадааныг улсын тайшид хэвээр байлгахаар нэр цохон гэрээслэсэн ажээ.

Хотула хааны үед Хамаг монголын бүрэлдэхүүнд Дарлигин 16 аймаг, Нирун 16 аймаг, Жалайр 10 аймаг, тайчууд зэрэг олон аймаг багтсан байлаа.

Хамаг монголын ханлиг бол монголын нэгдсэн төр байгуулагдахын өмнөх хүчирхэг төр улсын нэгдэл байж, хожмын Их монгол улсын гол мөхлөг цөм болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Татарын ханлиг: Татарууд бол эртний гаралтай аймаг бөгөөд Дунху буюу зүүн ху-аас гаралтай гэдэг. Өгүүлэн буй үед татар аймаг нь өргөн уудам газар нутагтай, хүн ам олонтой, мал аж ахуй нь өндөр хөгжсөн хүчирхэг аймаг байжээ. Рашид ад Дины “*Судрын чуулга*”-нд тэднийг “*Долоон түмэн өрхтэй*” хэмээн бичсэн байдаг. 732 онд босгосон Түрэгийн хааны гэрэлт хөшөөнд анх тэднийг татар хэмээн нэрлэн тэмдэглэжээ. VIII зуунаас хойш хятадын түүх шастирт татаруудыг эрхлэх ажил, эрхэмлэх өнгө, орших зүг, аймгийн тоогоор нь хар тэрэгт татар, цагаан татар, буйргууд, айргууд, алахуй, баруун, зүүн, өмнөд татар, есөн татар гэх мэтээр тэмдэглэсээр иржээ. X зууны эхэн үеэс тэднийг Зу бү аймаг, Зу бү улс хэмээн тэмдэглэх болжээ. XII зууны үед татарууд хэдэн том аймагт хуваагдаж байжээ. Рашид-ад-Диний зохиолд баркуй татар, камаши татар, ниучи татар, терат (тариат) татар, тутукулиут татар, куйн (ойн) татар, цаган татар, алчи татар хэмээх 8 аймаг татар байв гэж гардаг. “Монголын нууц товчоо”-нд цагаан татар, алчи татар, дутаут татар, алукай (баркуй) татар, Айуриут, Буйируут гэсэн 6 татарын

¹⁴ Лувсанданзан. “Алтан товч” УБ. 1990. 18-р тал

¹⁵ Д.Оссон. “Монголын түүх” (хятадаар) тэргүүн дэвтэр, 36-р тал.

нэр гардаг байна¹⁶. Эдгээр татарууд дотроо *Тутукилут татар* нь хамгийн нэр хүндтэй зонхилогч байсан байна¹⁷. Татар аймаг нь Хятан улсад алба хүргэж, Алтан улстай сайн хөршийн найрсаг харилцаатай явсаар иржээ. Гэвч татарууд Алтан улсын хатгаасаар хөрш монгол аймгуудтай эвдрэлцэн тэмцэлдсээр ирсэн. Сурвалжид өгүүлсэнээр Татар монголчуудын эвдрэлийн эхлэл нь Хабул хааны ахмад хүү Охин бархагийг татарчууд гэнэдүүлэн барьж аваад Алтан улсад хүргүүлснийг Алтан улсын эзэн хааны зарлигаар түүнийг модон илжгэнд хадаж цаазалснаар тавигджээ. Дараа нь татарчууд Амбагай хааныг барьж, хятадын Алтан улсад хүргүүлэв¹⁸ гэж сурвалжид дурдсан байна.

Тэр явдлыг шалтаг болгож, Хабул ханы хүү Хадаан баатар татарын Матар (буюу Мэнэн) гэдэг ноёнтой хоёр удаа хүчтэй тулалдсан байна¹⁹. Нэг тулалдаан нь Сангдан гэдэг газар болжээ²⁰. Тэгээд Монгол, татарын тулалдаан 9 удаад хүрсэн байжээ²¹.

Татарууд бас Хабул ханы хүү Хадаан баатрыг барьж Алтан улсад хүргүүлж алуулсан учраас (Хабул ханы хатны дүү) Сайн-тэгин, Хадаан баатрын төлөөснөө татаруудтай олон удаа байлдсан байна²². Татар монголчуудын энэ мэт зөрчил нь тухайн үеийн овог аймгийн атаа, хорсол, өшөө авах хэрэг бус эдийн засаг, улс төрийн учир шалтгаантай байжээ.

Татарын Хөлөн, Буйр хоёр нуурын орчмын нутаг нь мал адгуулан өсгөхөд ихээхэн тохиромжтой байсан нь зарим нэгэн дайн тулалдааны шалтаг болж байжээ. Татар нь монголын хүчирхэг нэгэн аймаг байсан хэдий ч Хамаг монгол, Хэрэйд, Найман аймгууд шиг хүчирхэг нэгдэл, холбоог бий болгож чадаагүй байжээ.

Хэрэйдийн ханлиг: XIII зуунаас өмнө Хэрэйд аймаг нь хэрэйд, жүрхин, конкайд, сакайд, тумауд, албат, тункайд, хиркун зэрэг найман томоохон аймгаас бүрэлдэж байсан хүчирхэг ханлиг юм. Хэрэйдийн гарлын талаар эрдэмтдийн дунд өдгөө ч маргаантай бөгөөд тэд монголын салбар аймаг байсан хэмээх үзэл давамгайлдаг. Хэрэйд аймгийн газар нутаг нь *Яг Ябган буюу Заг, Завхан гол, Туул, Сэлэнгэ мөрөн, урагш их элсэн говийн хооронд савлаж, баруун талаараа Найман аймагтай зах нийлж, зүүн талаараа Гурван голын Монголчуудтай, өмнө талаараа Тангудын Сяо улстай зах нийлж байжээ*. Хятан улсын сүүл үед Хэрэйдийн ван Тоорилын зуны ордон нь Далан даваа гэдэг газар, өвлийн орд нь Онгийн голд байсан тухай түүхэн сурвалжийн мэдээ бий. Хэрэйд аймаг нь хэд хэдэн аймгаас бүрэлдэж байсан томоохон аймгийн холбоо бөгөөд Хятан улсын үед Зү Бү гурван аймгийн дотор багтаж явжээ.

XI-XII зууны үед Хэрэйд аймаг нь хүчирхэгжин бие дааан ханлиг улс болжээ. Хэрэйдийн ханлигийг Буюуруг (*алба хураагч, захирагч*) захирч байсан ба түүхэнд тэмдэглэгдсэн хамгийн анхны буюуруг Маркус юм. Маркус хан хоёр хүүтэй бөгөөд нэг нь Куржакуз, нөгөөх нь Гүр хан байжээ. Тэд эцгийгээ үхсэний дараа хан ширээг шууд залгамжлаагүй бөгөөд Сарык хан хэсэг зуур хэрэйд аймгийг захирсан.

XII зууны эхнээс Хэрэйд аймгийн хан хөвгүүдийн эрх мэдэл ахиж, бие биеэс тэргүүлэн гарах оролдлого ихсэж байсан ч Куржакуз ханы хүү Тоорил хэрэйд аймгийн эрх мэдлийг булаан авч хаан

¹⁶ “МНТ”. § 53.

¹⁷ Ц.Сүрэнхорлоогийн орчуулга “Судрын чуулган” (кирилээр) УБ.,1994.58-р тал

¹⁸ Лувсанданзан. “Алтан товч” УБ. 1990. 18-р тал

¹⁹ Рашид-ад-Дин. I боть.I дэвтэр. 105-р тал, I боть, 2- дэвтэр 41-р тал.

²⁰ Рашид-ад-Дин. I боть.II дэвтэр. 41-р тал.

²¹ Рашид-ад-Дин. I боть.II дэвтэр. 39-р тал.

²² Рашид-ад-Дин. I боть.II дэвтэр. 41-42-р тал.

суурийг эзэлсэн. Гэвч дотоодын үймээн самуунд Тоорил хан өртөж харъяат иргэд, цэргээ талуулан зугтаж, Хамаг монголын Есүхэй баатарт хүрч анд бололцон Гүл хааныг довтолсноор Тоорил хэрэйд аймгийг эргэн мэдэх болжээ.

Гэвч Хэрэйдийн ханлигийн дотоод тэмцэл хурцдан хямралдахын зэрэгцээ хөрш Найманы ханлиг, Тангудын Сяо улс, Баруун Ляо улсуудын довтолгоонд өртсөөр байлаа. Хэрэйдийн ханлигийн эрх мэдэл Тоорил хан, түүний дүү Эрх хар нараар дамжин явсаар XIII зууны эхэнд Монголчуудад эзлэгджээ.

Найманы ханлиг: Монголын тал нутгийн баруун захаар нутаглаж асан хүчирхэг аймгийн холбоо нь Найман юм. Найман нар VIII зууны үеэс Хангай, Алтайн уулсын хооронд нутаглаж байснаа XIII зууны үеэс Алтай, Элүй Сирас, Хөх Эрчис, Хар Эрчис, Хархорумын хавиар нутаглах болсон.

Найман аймаг нь угтаа 8 аймагтай гэсэн тооны нэрээс үүсэлтэй агаад НТ-ийн 750-иад онд Сэлэнгийн чулуу хэмээх алдарт Уйгур хөшөөний бичээсэнд Секиз огуз буюу найман огуз нэрээр анх тэмдэглэгджээ. Найман нар Хятан улсын үед Зү бү аймгуудад багтаж яваад XI зууны эхэн үеэс Найман хэмээх монгол нэрээр түүхэнд тэмдэглэгдэх болсон байдаг.

Найман аймгийн “... *эзэн хаад нь хүндтэй, хүчтэй, тэд их бөгөөд сайн цэрэгтэй байсан*” гэж түүхэнд тэмдэглэгджээ²³. Найман аймгийн тэргүүлэгчийг Буюуруг хан, Буку хан, Даян хан, Хүчүлүг хан гэх мэтээр цоллож байжээ. Найманы ханлиг нь хэдий үед томоохон ханлиг улс болсон талаар мэдээ үгүй боловч XII зууны эхэн үед нэгэнт хүчирхэг ханлиг үүссэн байжээ. Энэ үед найман аймгийг Наркыш даян хан толгойлж байв.

XII зууны хоёрдугаар хагасаас Найманы ханлиг дотоодын зөрчил тэмцэлд автан Инанч билгийн хүү ах дүү хоёр төрийн эрх мэдлийг булаалдсанаар Даян хан Уйгурын Орду балык төвтэй найманы умард хэсгийг, Буюуруг хан Алтайн Хар эрчис, Өрөнгү голын хөндийг захиран сууж Найман аймаг үндсэндээ хоёр хуваагджээ. Ийнхүү ноёд, цэрэг зэвсэг, эрх мэдэл нь хуваагдсанаар Найманы ханлигийн хүч сулрав.

Найманы ханлиг тийнхүү дотоодын хямралаас салж сарниж байсан ч хөрш зэргэлдээ аймгуудтай харилцан уулгалалцаж, тэдний дотоодын хэрэгт хутгалдаж байжээ. Тухайлбал Хэрэйдийн ханлиг дотор хан ширээний төлөө тэмцэл өрнөхөд Ван хан Тоорилын дүү Эрх хард найманчууд туслан Тоорилыг хөөж газар орныг нь Эрх хар-д эгүүлэн авч өгчээ.

Найман аймаг нь Уйгур, Баруун Ляо, Дундад Азийн орнуудтай худалдаа, эдийн засгийн өргөн харилцаатай байсан хүчирхэг аймаг, ханлиг улс байсан төдийгүй соёлын хувьд нүүдэлчин бусад аймгаас түрүүлж бичиг үсэгтэй болсон аж.

Бусад Монгол аймаг, аймгийн холбоод: XII зууны эхэн үед дээр өгүүлсэн Хамаг монгол, Найман, Татар, Хэрэйд аймгаас гадна хүчирхэг аймгууд тусгаар байдалтай оршиж байсан. Тэдний зарим нь томоохон хүчирхэг аймгийн холбооны шинжтэй, зарим нь аймгийн холбооноос салсан ганц аймаг төдий байжээ.

Гурван мэргид: Гурван мэргэдийн эртнээс нааш нүүдэллэн ирсэн нутаг нь Орхон голын адаг, Сэлэнгэ мөрний дунд урсгал байжээ. Орхон голын адаг Буур хээрээр нутаглагч *Удуйд мэргид*,

²³ Рашид Ад Дин. Судрын чуулган. 1 боть. 1 дэвтэр. тал 137.

Орхон Сэлэнгийн бэлчэрээр нутаглагч *Увас мэргэд*, Сэлэнгийн дунд урсгалаар нутаглагч *Хаад мэргид* гэсэн гурван томоохон аймгаас бүрдэж байжээ.

Рашид-аддины “*Судрын чуулган*”-д “*Мэргэдийн Монгол 72 аймгийн нэг гэжээ*”. Монгол аймгийн холбоо байгуулагдахаас өмнө Мэргид нь Бурхан халдунд хүчирхэг аймаг байжээ. Энэ тухай “*Юань улсын судар*”-т “*Мэргид аймаг Бурхан халдун ууланд амьдардаг. Тэд маш эрэмгий, морь нум суманд гарамгай, юунаас ч айдаггүй*” хэмээжээ.

XII зууны эцсээр Гурван мэргидийг Удуйд мэргид тэргүүлж байсан бөгөөд тэднийг Тудур билгэ чигин гэгч толгойлж байжээ. Тудур- Билгэ чигин түүний хүү Тогтоабэхи нар нөхөрлөгчидтэй байсан байна. XII зууны сүүлчийн хагаст гурван мэргид тус тусдаа тэргүүлэгчидтэй байсан боловч Тогтоа Бэхи тэргүүлж байв. Гурван Мэргид XIII зууны эхэн хүртэл тусгаар байсан байна.

Онгуд аймаг: Рашид Ад Дины “*Судрын чуулган*”-д Онгуд аймгийг хүн ам олон, хүчирхэг байсан хэмээн тэмдэглэжээ.

Онгуд аймаг нь нэгэн үе Их цагаан хэрмийн хойт талаар нутаглаж, хэрмийн сүв боомтуудыг харгалзан манаж байх үүргийг Алтан улсад хүлээж байжээ. XII зууны үед Онгуд аймгийг Бинуй гэгч ноён тэргүүлж байсан бөгөөд түүний дараа хүү Шенгүйг Алтан улс барьцаалан авсан учир Онгудыг Алакуш тегин хэмээгч ноён захирч байжээ. Онгуд аймаг нь бусад монгол аймагтай худалдаа арилжаа төдийгүй худ ургийн өргөн харилцаатай байжээ. Өгүүлэн буй үед Онгуд аймгийн өрхийн тоо 4000-5000 орчим байж, тэд голчлон мал аж ахуй болон газар тариалан бага зэрэг эрхэлж байжээ.

Баягуд аймаг: Энэ аймгийн нэр анх 606 оны үеийн түүхэн тэмдэглэлд Ба е гу хэмээн тэмдэглэгдсэн бөгөөд Орхоны түрэг бичээст гэрэлт хөшөөнд “*Иир Байирку хэмээн тэмдэглэгдсэн нь бий. Монголын нууц товчоонд Малиг баяуд*”²⁴ хэмээх нэр гардаг.

Баяуд аймаг нь VI-VIII зууны үед Хөлөн, Буйр нуурын хавиар нутаглаж байгаад хожим Сэлэнгийн сав дагуу шилжин суух болжээ. Тухайн цагт тэд агт морьд сайтай, төмөрлөг эдлэл сайн боловсруулдаг, хүн ам олонтой хүчирхэг аймаг байжээ. XII зууны үед тэд Сэлэнгэ, Туул гол, Эргүнэ мөрөн, Цагаан хэрэм хүртэл газарт нутаглаж байжээ. Сурвалжид өгүүлсэнээр Сэлэнгийн саваар нутаглагч баядуудыг Хээрийн баяд, Сэлэнгэ мөрний нэгэн урсгал Жид голоор нутаглагч Баядуудыг Жидийн баяд хэмээн нэрлэж байжээ. Мөн дуклад баяд, горлос баяд, чаншиуд баяд, хиад баяд нэртэй аймгууд тэдний бүрэлдэхүүнд багтаж байжээ.

Ойрад аймаг: Ойрад аймаг нь эртнээс Енисей мөрнөөр нутаглаж байсан томоохон аймгийн холбоо юм. Ойрад аймаг нь эртнээс ойн шугуйгаар амьдарч ойн иргэд хэмээн нэрлэгдэж, ан агнуурыг голлон эрхэлсээр иржээ. Тэд хүн ам олонтой, салаа салбар ихтэй хүчирхэг аймаг байсан мэдээ бий. Ойрад аймгууд нь аажмаар ой тайгаас гарч мал аж ахуйг эрхлэн амьдрах болоод хүчирхэгжин Алтайн уулсаар нутаглагч томоохон хүчирхэг аймгийн холбоог бүрэлдүүлсэн.

Хонгирад аймаг: Анх Хятан улсын түүхэн сурвалжид Уан ги ла буюу Унгира хэмээн тэмдэглэгдсэн хонгирад аймаг нь дөрвөн томоохон овгоос бүрэлдэж байжээ. Хятан улсын үед монгол нутгийн баруун, өмнөд хэсэгт байсан Зү бү 18 аймгийн нэг нь Хонгирад аймаг байжээ. Тэд XII зууны эхэн үед Цагаан хэрмээс хойш Халх голын орчмоор нутаглаж байлаа. Хонгирад аймаг нь бусдын нутгийг булаалдан тэмцэлддэггүй, хацар гуа, өнгө сайт охидтой аймаг байжээ.

²⁴ Монголын нууц товчоо. Зүйл 15.

Ойн урианхай: X-XII зууны үеийн урианхай аймгуудыг талын урианхай, ойн урианхай хэмээн ялган нэрлэж байжээ. Талын урианхай нар нь Хэнтийн уулс, Бурхан халдун хавиар, ойн урианхай нь Байгаль нуур, Баргужин төхөм орчмоор нутаглаж байжээ. Ойн урианхайчууд ан гөрөө, загас агнуурыг голлон эрхэлнэ.

Барга аймаг: Баргуд хэмээгдэх энэ аймагт Хори, тулас, түмэд зэрэг аймаг багтаж байсан агаад уугуул нутаг нь Байгаль нуур, Баргужин төхөм бөгөөд монголын өв нутгаас харьцангуй зайтай эзлүүд газраар нутаглах аж. Баргуд, хори, түмэд зэрэг аймаг нь аж ахуй соёлын хувьд ойрад, ойн урианхай аймгуудтай төстэй бөгөөд тэдэнтэй хөрш зэргэлдээ нутаглаж байсан. Баргуд, түмэд аймаг нь дайчин эрэлхэг цэрэг эрстэй хүчирхэг байсан гэх түүхэн сурвалжийн мэдээ бий.

X-XII зууны монгол аймгуудын аж ахуй соёл: Өгүүлэн буй үеийн монгол аймгууд нь Хятадын их цагаан хэрмээс Байгаль нуур хүртэлх өргөн уудам нутагт тархан амьдарч, мал аж ахуйг эрхэлдэг байсан ч аж ахуйн бусад хэлбэр бас байжээ. Гэвч тухайн үеийн монгол аймгуудын аж ахуй, соёл, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн түвшин харилцан адилгүй. Тиймээс ч малчин, анчин гөрөөчин аймгууд нийгмийн хөгжлийн төвшинөөрөө хоорондоо ялгарч “талын”, “ойн” гэсэн хөгжлийн хоёр өөр шатанд оршиж байжээ.

Ойн иргэд нь ан агнуур, загасчлалаас гадна X-XII зууны үеэс эхлэн цаа буга, ор буга, уулын үхэр буюу сарлаг зэрэг амьтдыг өсгөн үржүүлж, ой, тал хээр хосолсон аж ахуйн хэлбэрт шилжсээр байжээ.

Харин талын иргэд хонь, үхэр, адуу, тэмээ зэрэг таван хошуу малыг адгуулан өсгөхдөө бага сага тариалангийн ажлыг хослон эрхэлнэ. Тухайлбал, Улаху нар шар будаа, буудай тарьж, баяуд нар газар тариалан эрхэлж байсан талаар багагүй түүхэн сурвалжийн мэдээ бий.

Гар үйлдвэрлэл, худалдаа, арилжаа: Монгол аймгуудын дунд гар үйлдвэрлэл нилээд эртнээс үүсч, өрхийн мал аж ахуй, газар нутгийн элдэв түүхий эдээр гар урлал эрхэлдэг тусгай бүлэг хүмүүс бий болохтлоо хөгжжээ. Тухайлбал тэрэгч, дархчууд гэх мэт тусгай мэргэшсэн хүмүүс XII зуун гэхэд аль хэдийнээ бий болсон. Тэд гэр зуурын хэрэгсэл, сав суулга, нум сум, ноосон нэхмэл, элдэв төрлийн гэрийг хийх ажилд мэргэжиж, цаашилбал барилга, хот байгуулалтын анхны мэдэгдэхүүн дэлгэрч эхэлжээ.

Тэрчлэн X зууны үед Гурван голын саваар нутаглаж асан монгол аймгуудын дунд төмрийн үйлдвэрлэл, ширэм хайлах ажлыг хийж чаддаг болсон мэдээ бий.²⁵

Ойн ба тал хээрийн аймгууд ялгарснаар тэд хот суурин байгуулж, гар үйлдвэрлэл, газар тариалан хөгжүүлж, ойн ба талын аймгуудын хооронд арилжаа худалдааны явдал өргөн дэлгэр болсон. Тэрчлэн монгол аймгууд Хятад, Алтан улс, Дундад азитай худалдаа арилжааг өргөн дэлгэр хөгжүүлж байсан нь мэдэгдэх бөгөөд тухайлбал, XII зууны дунд үед Лалын худалдаачид, Эргүнэ мөрөнд очиж байсан мэдээ бий.

Он цагийн хэлхээс

758 он - Бүртэ-чино (шороо нохой жил) төржээ.

ҮII-ҮIII зуун - Монгол гэдэг нэр түүхэнд тэмдэглэгдэх болсон.

²⁵ Казакевич. Некоторые вопросы истории Монголии в свете археологии. Соврем. Монг. №4. 1934. Тал 10.

VIII-IX зуун - Гурван голын монголчуудын дунд аймгуудын Холбоо байгуулагдан, улмаар улсын шинж төлөв бүхий төрийн нэгдэл бий болж, нэг ёсондоо нийт монголын түүхэн хөгжлийн төв нь мөн үеэс энд шилжин ирсэн байна.

X зуун - Боданчар “Монгол аймгуудын дийлэнхийг” зарим “ах захгүй иргэд”-ийн хамтаар захирч байв.

960-Хятадын Сүн улстай “Монгол улс” “... зохицож, Судар ном туулав” гэж түүхэнд тэмдэглэжээ.

907-1125 - Кидан улс оршин тогтнож байв.

XI зуун - Онон, Хэрлэнгийн монголчууд Кам (Андуу) газартай харилцаатай болсон байжээ.

XI зуун - Монголчууд, Хятан эзэнт улстэй улс төрийн талаар харилцах явдал нь улам нягт болж байсан байна.

1035 - Монгол аймгийн удирдагч Хайду төржээ.

1052 - Байшинхур төржээ.

1069 - Тумбинай сэцэн төржээ.

1101-1137 - Хамаг монголыг Хабул хаан захирч байв.

1113-1115 - Зүрчидийн Алтан улс байгуулагдав.

1133-1135 - Алтан улсын хаан, Хамаг монголын Хабул хоёрын уулзалт болов.

1162 - Тэмүжин төрөв.

1170 - Есүхэй баатар татар аймагт хорлогдон нас барав.

1189 - Тэмүжинг Хамаг монголын хаанд өргөмжилж “Чингисхаан” гэдэг цол олгов. Тэр үед Тэмүжин 27 настай байв.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Хамаг Монгол Улс, Хабул хааны түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг
2. Хэрэйд, Найман, Татар, Мэргид зэрэг ханлиг, аймгуудын Их Монгол Улсын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг
3. Найман, Хэрэйд, Хамаг Монгол улсын төрийн зохион байгуулалт, ялгаа онцлог байдлын талаар
4. Энэ үеийн ханлиг, аймгуудын газар нутгийг өнөөгийн монгол орны газрын зураг дээр ярилцах
5. Монголын ханлиг, аймгуудын хоорондын харилцаа холбооны тухай
6. Энэ үеийн Монголын ханлиг, аймгуудын удирдагчдын цол хэргэм зэргийн тухай.
7. Хамаг Монгол Улс, Алтан улс хоёрын харилцаа.

Унших номын нэрс

1. “Монголын нууц товчоо” Сонгомол эх. УБ., 2005.
2. Рашид Ад Дин. “Судрын чуулган”.
3. Лувсанданзан. “Алтан товч” УБ. 1990.
4. “Монгол улсын түүх”. Дэд боть. УБ., 2003.

ТЕСТ

1. Монголын нууц товчоог хэн орчин цагийн Монгол хэлэнд буулгасан вэ?

А) Ш.Гаадамба	В) Ц.Дамдинсүрэн
С) Пэрлээ	Д) Б. Ренчин

2. Монголын нууц товчооны Хятад хэл дээрх эхийг анх хэн гэдэг эрдэмтэн хаанаас олж, орос хэл рүү хөрвүүлсэн бэ?

- А) Позднеев, Бээжин хотын музейн архиваас

- В) Кафаров, Бээжин хотын номын сангаас
- С) Козин, Бээжин хотын архиваас
- Д) Хениш, ӨМӨЗО-оос

3. XII зууны үед Монгол нутагт оришин тогтнож байсан аймгуудад аль нь хамааралгүй вэ?

- А) Хамаг Монгол, Татар
- В) Хэрэйд, Тайчууд
- С) Юншээбү, Хатагин
- Д) Найман, Мэргид

4. Найман Татар, Гучин Татар зэрэг нэрс анх тэмдэглэгдсэн сурвалж аль нь вэ?

- А) Монголын нууц товчоо
- В) Моюнчур хааны гэрэлт хөшөө
- С) Культегиний гэрэлт хөшөө
- Д) Билгэ хааны гэрэлт хөшөө

5. Гэрэгэ гэдэг юу болох?

- А) Улс гүрнүүдийн хооронд байгуулсан гэрээ.
- В) Монголын эзэнт эзэнт улсын элч нарын итгэмжлэлийн баталгаа.
- С) Эзэнт эзэнт улсын үеийн төрийн аливаа нэг шийдвэр.
- Д) Дархан цолтой хүмүүст өгсөн өргөмжлөл.

6. VIII-аас XII зууны Монгол аймгуудыг нутаг ус, нийгмийн хөгжлөөр нь хэрхэн хуваадаг вэ?

- А) Ойн, талын
- В) Говийн, Хангайн
- С) Зүүн, баруун
- Д) Монгол, Түрэг

7. XII зууны үед Монгол аймгууд..... нутаглаж байсан.

- А) Хятадын Цагаан хэрмээс Байгаль нуур, Алтайн нуруунаас Буйр нуур хүртэл
- В) Хятадын Цагаан хэрмээс Байгаль нуур, эрчис мөрнөөс Солонгосын хойг хүртэл
- С) Хятадын Цагаан хэрмээс Якут, Эрчис мөрнөөс Хянганы нуруу хүртэл
- Д) Алтай, Хангай, Хэнтийн нурууны хооронд

8. XII зууны үе гэхэд дараах аймгуудаас аль нь төр ёсны хөгжлөөрөө бусдаасаа давуу байсан бэ?

- А) Найман
- В) Хэрэйд
- С) Хамаг Монгол
- Д) Татар

9. Хэрэйдийн түүхэнд тэмдэглэгдсэн анхны хан-буюруг хэн бэ?

- А) Маркус
- В) Сарык
- С) Тоорил
- Д) Гүр хан

10. Хамаг Монголын Ханлиг, Хэрэйдийн ханлигтай аль талаараа хил залгаж байсан бэ?

- А) Баруун талаараа
- В) Зүүн талаараа
- С) Урд талаараа
- Д) Хойд талаараа